

// Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Германська філологія. – 2006. – Вип. 290. – С. 3-10.

МОВЛЕННЄВЕ ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ НЕПРАВДА:

МЕТАМОВА ОПИСУ ТА ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ

Морозова О.І., канд. філол. наук (Харків)

Суттєвими ознаками, сукупність яких складає концепт НЕПРАВДА, є: (1) невідповідність змісту висловлювання дійсному, з точки зору мовця, стану речей (хибність); (2) наявність у мовця наміру ввести слухача в оману щодо певного стану речей (інтенція); (3) наявність у мовця істинного, з його точки зору, уявлення про стан речей (знання) [17, с.28]. Втілений у сучасній англійській мові концепт НЕПРАВДА існує у двох іпостасях, двох різних, але скорегованих між собою планах: номінативному й реалізаційному, мовленнєвому. Засоби об'єктивації концепту НЕПРАВДА в лексичних і фразеологічних одиницях сучасної англійської мови вже привертати увагу дослідників [3; 7; 10], але шляхи аналізу закономірностей його мовленнєвого втілення все ще лише накреслюються [5; 7]. Саме на останньому аспекті ми зосередимо увагу, обравши за мету зіставити експланаторну адекватність двох метамов опису реалізацій концепту НЕПРАВДА – теорії мовленнєвих актів (ТМА) та теорії дискурсу (ТД).

Найуживанішу метамову опису характеру здійснюваної мовленнєвої дії – її цільової спрямованості, змін, які вона викликає в ситуації спілкування, насамперед, в думках, почуттях та поведінці адресата – пропонує ТМА, де цільова спрямованість висловлювання (іллокуція) експлікується у вигляді певного набору умов успішності. Проте неправда не може розглядатися як вид іллокутивного акту через те, що вона не має конвенційних засобів вираження, а іллокутивні акти визначально не лише інтенційні, а й конвенційні [22, с.459].

Дослідники, які намагаються інтерпретувати неправду у термінах ТМА, вважають її перлокутивним актом [1; 9; 15; 21; 23]. Перлокутивний ефект висловлювання, у якому дійсний стан речей навмисно перекручується мовцем, досягається шляхом порушення умови щирості (мовець має намір заставити

слухача повірити в те, що умова щирості дотримується). Оскільки ефект такого типу є наслідком іллокутивного акту, то неправда – це так звана ‘пряма перлокуція’ (пор.: ‘непряма перлокуція’, що є наслідком локутивного акту [16]). Перлокутивний ефект неправди є прихованим [2, с.294]. Він спостерігається лише за умови досягнення іллокутивного ефекту, який, у свою чергу, спостерігається тільки тоді, коли мовцеві вдається приховати істинні цілі свого мовленнєвого акту. Відношення прямої перлокуції та іллокуції у випадку неправди характеризується наступною залежністю: «Якщо мовець промовляє висловлювання, яке є неправдою, для успішності останньої необхідно, щоб був вдалим мовленнєвий акт асерції. Але, якщо перлокутивний акт неправди вдалий, то саме це робить невдалим іллокутивний акт асерції» [21, с.297]. У цьому, підкреслює Г. Ребуль, і полягає парадокс представлення неправди в термінах ТМА, який не може бути розв’язаний шляхом поглиблення уявлень про цей феномен, а вимагає вдосконалення теоретичного апарату його опису.

На нашу думку, нові перспективи для побудови теоретичної моделі мовленнєвої дії приховано стратегічної природи відкриває ТД. Ми трактуємо дискурс як текст у широкому контексті – комунікативному, соціально-культурному, когнітивному [4; 14]. Одиниці дискурсу, що, як правило, співпадають з висловлюванням, мають його провідні властивості. При розгляданні неправди як дискурсивного утворення у фокусі уваги дослідника опиняються не тільки діяльнісні, але й інтеракційні, соціокультурні та когнітивні характеристики висловлювань, у яких вона реалізується.

На відміну від ТМА, ТД уможливлює повніше врахування специфіки інтенції мовця, яка у разі неправди є доволі складною. Ми приймаємо широке визначення інтенції як «бажання, для реалізації якого уживатимуться певні кроки» [11, с.74] і розділяємо інтенції на актомовленнєві та постакутомовленнєві [там само, с.83-88].

Акутомовленнєва інтенція мовця, що говорить неправду, – це «багат шарова» сутність. Перш за все, його намір приховати свою інтенцію

ввести співрозмовника в оману сам по собі є інтенцією, яку ми визначаємо як кінцеву актомовленнєву інтенцію латентного типу [там само, с.84]. Без інтенції мовця «замаскувати» свої істинні думки та наміри немає й неправди. Акт неправди перетворюється на парадокс, якщо використовується перформативна формула «я брешу». Кінцева актомовленнєва інтенція мовця може бути реалізована за умови реалізації інтенції ввести слухача в оману щодо певного стану речей (умова істинності). Для цього повинна бути реалізована інтенція мовця ввести слухача в оману стосовно своїх знань/думок (умова щирості). Це, у свою чергу, вимагає, щоб була реалізована інтенція мовця завоювати довіру співрозмовника (умова довіри).

Кінцева постакомовленнєва інтенція брехуна, як і його актомовленнєві інтенції, не маніфестується. Її показники є «не стільки особливостями структурно-семантичного оформлення висловлювання, як особливостями його семантики і ситуації реалізації» [там само, с.75-76]. Серед кінцевих постакомовленнєвих інтенцій у разі неправди виділяються наступні: (1) утилітарні (отримання, збереження чи підсилення влади, отримання чи збереження матеріальних цінностей, уникнення когнітивного дисонансу, ухиляння від покарання, заподіяння шкоди реципієнту з метою отримання вигоди, тощо); (2) взаємодії (ініціація, підтримка, розвиток, припинення стосунків, уникання міжособистісної напруги чи конфлікту, підтримка чи переспрямування соціальної взаємодії, розважання співрозмовника/ів, збереження таємниці, захист співрозмовника від прикростей, підтвердження очікувань, що стосуються рольових взаємовідносин, тощо); (3) самоідентифікації (уникнення сорому чи незручності, створення сприятливого враження, задоволення чи захист самолюбства, підвищення соціальної прийнятності, тощо).

Серед вищенаведених цілей на особливу увагу заслуговують ті, що відносяться до сфери міжособистісної взаємодії, оскільки вони в значній мірі визначають такий параметр мовленнєвої ситуації неправди, як тональність (пор.: [18; 19; 20]). Остання визначається Е. Гофманом як набір конвенцій,

завдяки якому даний вид діяльності, який уже є значущим в термінах певної первинної рамкової структури, трансформується у щось інше, змодельоване на її основі, але сприймається комунікантами як інша сутність [18, с.43-44]. Тональність, таким чином, визначає наше розуміння того, що відбувається, причому це розуміння – спільний ‘продукт’ мисленнєвокомунікативної діяльності співрозмовників, що створюється у їхній інтеракції.

Розглянемо ситуацію, у якій здійснюється ‘конструювання’ тональності: А показує В (гостю) малюнок, який вважає твором видатного художника; А дуже пишається тим, що є його власником. Між А та В має місце наступний діалог: *A. - This is Isa's picture. B. - Oh, no. This isn't Isa at all.* Висловлювання В неоднозначно, тобто мовець може мати на увазі, що А: (1) помиляється; (2) каже неправду і т.ін. Поза широким контекстом важко міркувати про те, яка інтерпретація є вірною; скоріш за все, перша, тому що діалог має місце у ‘етикетних’ обставинах, де нормою є дотримання принципу ‘збереження соціального обличчя’ співрозмовника, а другий варіант інтерпретації є відверто загрозливим для нього. Проте звернімося до спів-тексту, у якому експліковано, як А сприймає цю ситуацію: *‘We were showing her ‘Isa's picture’, she continued, ‘and do you believe it, she said it wasn't Isa at all. To my face she as good as called me a liar...’ (M. Spark. The Pawnbroker's Wife).* Очевидно, що А трактує висловлювання В як негативну реакцію на вірогідність свого висловлювання, насамперед, на щирість. Це означає, що згідно інтерпретації А, В сприймає її висловлювання як неправду, а в дійсності вона казала правду. У даному випадку дуже важко встановити «об’єктивну істину», тому що вона, з одного боку, залежить від фактичного знання А про автентичність картини та наявності наміру ввести В в оману, а з другого – від мовленнєвої інтенції В.

Проте нашою метою при наведенні цього прикладу було не запропонувати алгоритм розпізнання неправди (що взагалі навряд чи можливо), а наочно продемонструвати, що: (1) визначальні характеристики неправди містяться в контексті, а не в самому повідомленні, тобто для її опису не підходять одиниці, які виділяються з позицій структурного підходу

(речення); (2) неправда – це, власне кажучи, не комунікативна дія, спрямована на досягнення взаємопорозуміння, а дія приховано-стратегічна, замаскована під комунікативну, метою якої є оказання маніпулятивного впливу на співрозмовника, тому одиниці, які пропонує ТМА, також не здатні розкрити її сутність; (3) при аналізі неправди виключно в семантико-когнітивних термінах поза фокусом уваги опиняється її маніпуляційний потенціал. Таким чином, для адекватного представлення реалізацій концепту НЕПРАВДА потрібна одиниця з множинною системою координат. На її позначення ми пропонуємо поняття дискурсеми.

Дискурсема неправди – це результат мовленнєво-мисленнєвої діяльності суб'єктів комунікації, що є завершеним цілим та характеризується усвідомлюваною мовцем спрямованістю на введення слухача в оману щодо певного положення речей, котре, на його думку, має місце в дійсності, шляхом представлення хибної пропозиції як істинної, що здійснюється за допомогою приховування ним від слухача як факту зміни пропозиції, так і своїх істинних знань, намірів і цілей. «Завершеність» дискурсеми неправди, що означає неподільність одиниці у межах того рівня, у який вона входить, не виключає можливості її опису в різних ракурсах, чи «вимірах», які ми виділяємо на основі розмежування її функцій. Ю.С. Степанов, відзначаючи відповідність універсальних властивостей мови аспектам загальної семіотики, на основі семіотичного розподілу відносин знаків на синтаксис, семантику і прагматику [6] виводить три функції мови: синтаксичну, номінативну та прагматичну, котрі лежать в основі всіх можливих способів уживання мови як засобу спілкування, пізнання і впливу [12].

Дискурсема – знак іншої природи, ніж номінація. Вона співвідноситься з реченням/висловлюванням, що характеризується як «складний знак» [6, с.66], «динамічне ціле» [13, с.10], але, незважаючи на цю відмінність, вона все ж є знаком, «що розгортається за законами мови» [там само, с.11]. Завдяки цьому перераховані вище функції при збереженні основного принципу їхнього виділення постають в іншому «образі». Так, номінативна функція слова постає

як концептуальна/ідеаційна, синтаксична – як текстова, прагматична – як комунікативна, чи функція міжособистісної взаємодії (терміни М. Хеллидея [19]). Таким чином, опис дискурсеми неправди в концептуальному плані передбачає відповідь на питання «На що вказує знак?», у комунікативному плані – «Як використовується знак?», у текстовому плані – «Що виступає як знак?»

Концептуальний, текстовий і комунікативний аспекти плану змісту дискурсеми неправди мають свою специфіку, для виявлення якої необхідно звернути увагу не тільки на зміст мовного знака, але й на його контекст, а також на загальні знання комунікантів про світ. Відповідно, у плані змісту дискурсеми неправди виділяємо наступні «шари»:

- предметна ситуація, опис якої відповідає опису функцій мовного знака: концептуальна функція – виявлення структури об'єктивної інформації про предмет комунікації (пропозиційна структура), текстова функція – встановлення особливостей текстового «упакування» цієї інформації (асерція/пресупозиція, тема/рема, дане/нове, емпіза, фокус емпатії і т.ін.), комунікативна – з'ясування специфіки мовної дії, у тому числі, і в реляційному аспекті (мовленнєвий акт, комунікативний хід і т.ін.);
- комунікативна ситуація, що включає саму предметну ситуацію, мовця, слухача, їхню взаємодію, а також безпосередні обставини їхньої комунікативної взаємодії (у першу чергу, місце і час);
- соціально-культурний контекст, центральне місце в структурі якого займає комунікативна ситуація. Таким чином, той факт, що мовець і слухач знаходяться в комунікативних стосунках, є одним з параметрів контексту, а, отже, предметна ситуація також є складовою контексту;
- знання комунікантів про світ, що включають і їхнє уявлення про дискурс, учасниками якого вони є, зокрема, їхні знання про попередні дискурсивні події, про поточний дискурс, а також про можливі шляхи його розвитку.

Таким чином, образно план змісту дискурсеми неправди можна зобразити як «цибулину», «серцевиною» якої є предметна ситуація, а комунікативна

ситуація, соціально-культурний і когнітивний контекст – це шари, що її охоплюють. Ця концептуальна метафора відображає лише основний принцип структури дискурсеми, яка в кожному окремому випадку демонструє доволі складне переплетіння характеристик, що відносяться до різних «шарів». Розпізнаючи неправду, слухач потенційно має змогу активувати інформацію, що відноситься до кожного з них, однак в окремій дискурсемі неправди лише певні елементи виявляються релевантними для слухача, а інші залишаються в латентному стані, хоча і, безсумнівно, присутні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Е. Н. Прагматические основы лжи//Методика і лінгвістика – на шляху до інтеграції: Матеріали Міжнар. наук.-метод. конф. – Х.: ХНУ, 2003. – С. 11-13.
2. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ//Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.:Лібра, 1999. – С. 287-324.
3. Мишина Е.В. Фразеологические способы выражения концепта «ложь» в современном английском языке//Вісн. Донец. ун-ту. Сер. Б: Гуманіт. науки. – 2002. – Вип. 1. – С. 47-67.
4. Морозова Е.И. Дискурс как онтологическая сущность и дискурсивный анализ как методологический подход к анализу языка//Вісник ХНУ. – 2003. – №611. – С.92-96.
5. Моррис Ч.У. Основания теории знаков//Семиотика: Антология/Сост. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 45-97.
6. Панченко Н.Н. Средства объективации концепта «обман»: На материале англ. и рус. языков: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20/Волгоград. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 1999. – 241 с.
7. Пироженко О.Г. Когнитивные и коммуникативные аспекты вербализации концепта лжи в диалогическом дискурсе: На материале совр. англ. языка: Дис.

- ... канд. филол. наук: 10.02.04/Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – Х., 2001. – 209 с.
8. Плотникова С.Н. Лингвистические средства выражения неискренности в английском языке: Дис. ... докт. филол. наук: 10.02.04/Иркут. гос. лингв. ун-т. – Иркутск, 2000. – 383 с.
 9. Потапова Е.И. Когнитивно-семантические аспекты метафоризованных лексико-фразеологических номинаций лжи и обмана в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – Х., 2004. – 197 с.
 10. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К.: Изд-во при КГУ изд. объедин. «Вища шк.», 1986. – 116 с.
 11. Степанов Ю. С. Семиотическая структура языка: Три функции, три формальных аппарата языка//Изв. АН СССР, сер. ЛиЯ, 1973. – Т. 32. – Вып. 4.
 12. Степанов Ю.С. В мире семиотики//Семиотика: Антология/Сост. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 5-42.
 13. Шевченко И.С., Морозова Е.И. Дискурс как мыслекоммуникативное образование//Вісник ХНУ. – 2003. – № 586. – С. 33-38.
 14. Янушкевич И.Ф. Семантико-синтаксические и прагматические свойства диалогических высказываний со значением дезинформирования: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/Пятигорский гос. пед. ин-т иностр. языков. – Пятигорск, 1992. – 241 с.
 15. Cohen T. Illocutions and perlocutions//Foundation of Language. – 1973. – № 9. – P. 492-503.
 16. Coleman L., Kay P. Prototype semantics: The English word 'lie'//Language. – 1981. – Vol. 57, № 1. – P. 26-44.
 17. Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. – Boston: Northeastern University Press, 1986. – 586 p.
 18. Halliday M.A.K. Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning. – L.: Arnold, 1978. – 260 p.

- 19.Halliday M.A.K. Context of situation//Language, context and text/Ed. by M.A.K. Halliday, R. Hasan. – Geelong, Vic.: Deakin UP, 1985. – P. 3-14.
- 20.Reboul A. The description of lies in speech act theory//Pretending to communicate/Ed. by H. Parret. – Berlin, N.Y.: Walter de Gruyter, 1994. – P. 292-298.
- 21.Strawson P. Intention and convention in speech acts//Philosophical Review. – 1964. – Vol. 73. – P. 439-460.
- 22.Verschueren J. What People Say They Do With Words: Prolegomena to an Empirical-Conceptual Approach to Linguistic Action. – Norwood (NJ): Ablex, 1985. – 265 p.